

Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*)

Eötvös József 1847-ben kiadott regénye – részint a megjelenés szerencsétlenségnek bizonyuló, az 1848-as forradalomhoz túlságosan közel eső időpontja miatt, részint azonban szerzőjének politikai szerepvállalása miatt is – fokozottan ki volt szolgáltatva a politikai vagy ideológiai szempontú olvasatok primátusának.¹ A recepciótörténet tanúsága szerint a kezdetektől fogva elsősorban ilyen megközelítések uralták értelmezését (igen gyakran azzal a kimondott, kimondatlan előfeltevéssel együtt, hogy Eötvösnek a viszonyulását „a” forradalomhoz általában, s „a” magyar forradalomhoz konkrétan innen vagy legalább részben innen kell, lehet megérteni),² s éppen a regénypoétikai kérdések szorultak a kelleténél jobban háttérbe. Pedig a regényben megjelenített történelem víziója átfogóbb annál, hogysem egyszerűen aktuálpolitikai jelentést kellene tulajdonítani neki: a történelem elgondolhatóságának és megidézhetőségének problémájába szövődnek ugyanis bele olyan általános erkölcsi dilemmák, amelyeknek a hatóköre messze meghaladja egy közvetlenül politikai célzatú mozgósítás szintjét. Ezzel erősen összefügg a regény narratív szerkezetének bonyolultsága is: az Eötvös prózájára jellemző, sokat emlegetett, de viszonylag ritkán értelmezett erőteljes retorizáltság, amely egyébként a regénybeli szereplők szólamainak részleges nyelvi egységesítésében is jelentkezik, pontosan azt a célt szolgálja, hogy ezáltal a narrátornak az általa elmondott eseményekhez való rekonstruktív és utólagos viszonyát is problematizálja;³ ezáltal segítvén azt, hogy – a történeti források felhasználásával – kiépített fikció vizionárius módon mutakozhasson meg, azaz úgy váljon fel- és megidézhetővé egy történelmi eseménysor, hogy annak jelentése egyrészt esztétikai és morális szempontból is túllépjen a tőlünk elválasztottnak nem tételezhető múlt egyszerű megelevenítésén, másrészt pedig ne csupán áthallásokra épülő példázat legyen.

Ebből a szempontból sokatmondó lehet a regény címével való számvetés. Nem véletlen ugyanis, hogy itt nem „Dózsa-regénnyel” van dolgunk – noha a szakirodalomban komoly hagyománya van annak, hogy így emlegetik a könyvet; igaz, ennek egyszerűen az is az oka lehet, hogy az eredeti regénycímet meglehetősen nehéz határozóragokkal ellátni.⁴ Mindazonáltal a címadás – ha valóban komolyan vesszük – rögtön elhárítja a „Dózsa-regény”-

ként való értelmezhetőséget. Nem érdektelen ugyan a Dózsa-ábrázolások tárgyátörténete felől nézni Eötvös művét, bár az eddigi legátfogóbbnak szánt ilyen áttekintés (Kulin Ferenc könyve)⁵ sem adott erről igazán teljes képet, részben a vállalt időbeli határok miatt (csak az úgynevezett „reformkori”, azaz 1820 utáni anyagra volt ugyanis tekintettel), részben azonban a feltárt és figyelembe vett irodalomtörténeti, történeti anyag hézagai miatt. Csak-hogy a cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514).⁶ Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el – nem csoda, hogy a művet elsősorban „Dózsa-regény”-ként tárgyaló értekezések is azonnal árnyalni kénytelenek ezt az elnevezést, mert olyannyira nyilvánvaló Dózsa szerepének fontos, de mégiscsak járulékos mivolta.⁷ Ráadásul azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Dózsára vonatkozó korabeli (azaz tágan felfogva, XVIII. század végi, XIX. század eleji) említések inkább azt mutatják, hogy személyét nem korszakot befolyásoló figurának, hanem csupán nagyszabású gonosztevőnek tekintették⁸ – mint ahogy 1514 is a zűrzavar és káosz időszakának számított, ahogyan ezt Fazekas Mihály *Lúdas Matyjának* (1817) tudatosan kijelölt történeti cselekvényideje is bizonyítja.⁹ Ilyenformán Eötvösnek is nyilván a leginkább egy ilyen szemléleti hagyománnyal kellett számot vetnie, s ahogy a regényhez fűzött, a későbbiekben még emlegetett történeti jegyzetanyag (leginkább azonban az ezek által is bizonyított tudós, történésszi igényű felkészülés)¹⁰ bizonyítja, az író ezt a szembesítést el is végezte – s noha több ponton valóban szuverén módon átértelmezte a történetírói tradíciót, ezt a beállítást alapvetően megőrizte. Jellemző módon, amikor a regény elé illesztett előszavában a történeti regény egyik legfőbb kritériumául a hitelességet nevezte meg („az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfókból lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett”),¹¹ akkor az egyik példája éppen Dózsa személyének ábrázolására vonatkozott: azt látta szükségesnek hangsúlyozni, hogy nem változtatható bizonyos „történeti igazságokon”, még akkor sem, ha ez népszerűbbé tehetné művét. Ahogy Eötvös fogalmazott:

Ha Dózsa alkotmányosság hőse gyanánt lép fel e kötetekben, hihetőleg több kedveségre számíthat, ha mások a lovagiasság ideáljaiként rajzoltatnak, némelyek előtt talán érdekesebbé vált volna művem: de, meggyőződésem szerint, éppen ezáltal elveszté vala minden becsét.¹²

Azaz Eötvös deklaratíve nem kívánt változtatni azon a képen, amely Dózsáról a számára elérhető történeti hagyományban kialakult – illetve, ami talán

még fontosabb, nem kívánta a XVI. századi magyar történelem olyasféle vízióját megalkotni, amelynek meghatározó figurája, azt is mondhatnánk, struktúráképző eleme Dózsa György személyisége lenne. Számára a történelem működésének eredendőbb elvei bizonyultak érdekesnek: nem az, hogyan határozhatja meg egyetlen személyiség is a történelem menetét, hanem inkább az, hogy a történelem működésének és értelmének egészében játszanak-e bármi szerepet az egyes emberek – erkölcsi határhelyzetekben megmutatkozó – saját döntései, illetve jellemének szerkezete.¹³ Erre a célra pedig az Eötvös számára hozzáférhető történelmi hagyomány Dózsa-képe – különösen, ami személyének formátumát és hatásának negatív megítélését illeti – tökéletesen megfelelt.

A címben kijelölt esztendő a nemzeti történelem egészének szimbolikus megjelenítését hordozza: a regény egy olyan eseménysort mutat be, amely sorsszerűségében a korábbi cselekedetek következménye, és előrevetíti a később bekövetkező tragédiákat is. Ezért lényeges az a megoldás, hogy már a regény első fejezetének indítása Mátyás korát határozza meg a közelmúlt beemelési pontjaként, többször is utalva a nagy király halála óta eltelt idő erodáló szerepére (mint például: „Nem vala még szembetűnő a változás, mely Mátyás halála óta hazánk viszonyaiban történt”),¹⁴ s később is a szereplők egy részének (az idősebb generációhoz tartozóknak, mint például Telegdi-nek, Ártándi Tamásnak vagy éppen Bebek Katalinnak, akik egyébként éppen e miatt az emlékező pozíció miatt a jelen világában sikerteleneknek vagy menthetetlenül múltba utaltaknak bizonyulnak) megvan az a folyamatosan, a visszaemlékező szóbeli reflexiókban megidézett mércéje, Mátyás király ideje, amelyhez képest a regénybeli jelenidő hanyatlásnak tételeződik – másfelől pedig a fiatalok számára, akiknek ez az időszak immár nem lehet személyesen megtapasztalt emlék, az 1514 utáni időszaknak kell a valódi, érett felnőttkort jelentenie. Vagyis mind hátra, mind előre megvannak a kivezető szálak (még hozzá a regény szereplőinek itt nem ábrázolt, hanem csak visszautalásokban, illetve finom anticipációkban megjelenített elő- és utóéletében), amelyek általánosabb érvennyel ruházzák fel ennek a szűk egy évnek az eseményeit; Török Lajos a történelmi szekvenciaképzésnek ezt a módszerét a „tapasztalat” és „elvárás” fogalmi kettősségével írja le.¹⁵ Nem véletlen, hogy a mélyebb, egyébként ismételt Mátyás időszakához kapcsol, de tartalmában majdhogynem földtörténelmi gyökerű történelemfilozófiai általánosítás két olyan szereplő dialógusában jelenik meg a regény elején, akiknek az ifjúsága Mátyás király uralkodására esett. Telegdi és az idősebb Ártándi beszélgetése során az utóbbi fogalmaz a következőképpen:

Örvény előtt állunk, az szent igaz; mióta eldődeink e földet megszállták, mindég így vala. Egy olasz tudóstól hallám Mátyás udvaránál, hogy e hazának helyén valaha tenger volt, s Isten engem, úgy látszik, a föld megtartotta természetét: ingatag fővény, melyre állandóan építeni nem lehet, teli szirtekkel s örvényekkel, hol a becsületes ember elvész.¹⁶

A morális romlás személyes tapasztalata ilyenformán sorsszerű elrendelésként jelenik meg, Magyarország pedig olyan elátkozott, Istentől eltávolodott térré válik, amelyben a becsületnek nincs helye. A becsület fogalmának itteni s ilyen értelmű felbukkanása nyilvánvalóan aligha független attól, amire – más összefüggésben – Peter Berger utal: nevezetesen, hogy a becsület társadalmi helye a stabil intézmények és társadalmi szerepek közegeiben maradhat sértetlen¹⁷ – márpedig a regényben ábrázolt világ éppen a megrendülés és káoszba süllyedés állapotában leledzik. Eötvös felfogásában azonban némileg másról is szó van: a becsület ugyanis – ahogyan ezt a regénynek a továbbiakban még értelmezendő poétikai elemei bizonyítják – olyan Istentől eredeztethető, transzcendens értéknek mutatkozik meg, amelynek jelenléte és érvényesülése a morál alapjául kell hogy szolgáljon. Ezt bizonyítja, hogy éppen a két Ártándi jelenlétében, Perényi Ferenc szájából hangzik el, immár Zápolya temesvári táborában az erkölcs egy ehhez nagyon hasonló értelmezése, pontosan Zápolya cselekedeteinek helytelenítéseként („oly fenséges nem lehet senkinek helyzete, honnan csekély dolognak tekinthetné azt, amit mi idelenn becsületnek nevezünk”), ehhez kapcsolódva pedig az öreg Ártándi mondja ki az ítéletét Zápolyáról ugyan, de úgy, hogy azt fia is magára veszi, ahogyan ezt a narrátor az önkéntelen elpirulás leírásával érzékelteti:

A dicsőség semmi más, mint a becsület nagyban – vágott szavába apja –, s ki erről megfeledkezik, ki a dicsőséget tekervényes utakon keresi, ki a szerény koszorút, melyet ismerősei a becsületes férfiúnak homlokára tűznek, koronával cseréli fel: az királlyá emelkedhetik, előtte talán népek hajolhatnak meg, de elveszti a jogot követelni, hogy jóra való ember őt magához hasonlónak mondja.¹⁸

Az erkölcs kérdésének ilyenén kezelése jelentős eltérést jelent a XIX. századi magyar történelmi regények többségétől:¹⁹ hiszen itt nem egy közvetlenül kiváltható morális hatás didaktikus előidézésének szándékáról van szó. Eötvös művében ugyanis egy, poétikai érdekűvé tett, a cselekvény vezetésében, az egyes jellemek megrajzolásában és a tér- és időkezelés mélyszerkezetében megmutatkozó koncepcionális elem mutatkozik meg, s ilyenformán a narrátori szólam retorizáltsága sem a szerzői értelemadás önkényéhez járul hozzá, hanem igen összetett poétikai funkciója van.²⁰

A moralitás regénybeli kezelése szempontjából lesz komoly jelentőségű annak a Telegdi Istvánnak a sorsa is, akinek számára az elsőként idézett, morális erózióról szóló mondatok elhangzottak: ő ugyanis halálát éppen ennek a becsületen alapuló erkölcsi tartásnak köszönheti. Azoktól a keresztesektől szenved el a kínhalált, akiknek személyesen soha nem vétett, s akiknek kiszolgáltatottságukból eredő, nem emberi indulataikat tökéletesen megérti – toborzásukat is kizárólag az ország közös sorsáért érzett aggodalom miatt

ellenzi. Telegdi számára ugyanis a nemzet olyan közösség, amelyben minden országlakosnak helye lenne, s éppen az a tragédia, hogy ennek az egyesítésnek hiányoznak a feltételei; ahogy ő fogalmaz ugyanebben a beszélgetésben: „s hol van a kötelék, mely e szétszakadozó részeket, e nemzetrongyokat összetartaná?!“²¹ Vagyis Telegdi személy szerint nem kívánja kirekeszteni a keresztesekhez áramló szegényeket sem a nemzetből, s ilyenformán legfontosabb gondolati előfeltevésében közös álláspontot foglal el azzal a Lőrincel, aki aztán majd kivégzését elrendeli; vagyis Telegdi áldozattá válik mások helyett, olyan főurak helyett, akik mit sem éreznek a rájuk is háruló felelősségből. Áldozati mivolta azonban csak a regény többi szereplőjének a viszonyrendjében nyerheti el az értelmét, hiszen Telegdinek a cselekvény folyamán nem adatik meg a sorsával való végső számvetés és a helyettesítő halálra való erkölcsi reflexió: a regényben ábrázolt események ugyanis jórészt nélküle zajlanak, azaz csupán hiányával van jelen a mű nagyobb részében.

Éppen ezért lehet Telegdi moralitásának részleges variációja a tőle felnevelt Orbán élete, hiszen az ő sorsa egészen a halál pillanatáig része lesz a narrátor által közvetített történetnek: ő az emberi világ számára becstelenségben hal meg, noha életének igazi tétje egy embertársáért (a szerelméért) hozott áldozat – ahogyan ezt a temesvári táborban az Ollósival folytatott utolsó beszélgetése nemcsak a maga számára, hanem beszélgetőtársa számára is világossá teszi. Orbán áldozata a regény több szereplője számára kétségtelen lesz ugyan (Ollósi mellett ilyen például Farkas, Lőrinc, de volta képp Ártándi Pál is), ám ezek a tapasztalatok nem állhatnak össze olyan tanúsággá, amely a diák emlékének megőrzését lehetővé tenné; az előbb említett jelenetben például ezt olvashatjuk:

Orbán parasztfiú – szolt [Ollósi] elgondolkozva magában –, ha az ütközetben elesik, pártütőnek, a föld legalávalóbb emberének fog neveztetni. Én egymagam ismerem erényét. Mi nemes hát a világon, ha ez nem az? Mi a dicsőség, ha ily emberekre szegyen vár?!²²

A szórványosan meglévő, ám közösségivé nem váló megítélést ugyanis elnyomja az Orbánt gonosztevőnek minősítő vélemény; ez utóbbit Ártándi Pál és Frusina esküvőjén Bebek Katalin és Zápolya megfellebbezhetetlennek bizonyuló – az öreg Ártándi és Bornemisza csak függőbeszédben szereplő, s ezáltal is gyöngének beállított ellenérveit lesöprő – ítélete képviseli.²³ Vagyis Orbán nem tud (s utolsó hosszabb dialógusa szerint nem is akar) az emberi világ torzzá vált normáinak megfelelni: erénye számára kizárólag a regényben megképződő, transzcendens nézőpont válhatik igazodási ponttá. Nem véletlen tehát, hogy Orbán halálában az ég felé fordul, s az a holdfény világítja meg, amely majd a regény utolsó, később értelmezendő jelenetében Lőrinc megmutatkozásának is eszköze lesz:

Orbánt nem kereste senki. Hidegen, az ég felé fordult arccal fekszik a fűz alatt. Meredt szemén a holdsugár tükröződik, s nincs meleg kéz, mely azt örök álmokra bezárja.²⁴

Orbán igazi célja a személyes áldozathozattal megmentett Frusina számára is érzékelhetetlen marad, noha a tudatkövető narrációnak köszönhetően ez az olvasónak teljes egészében föltárul. Orbán így kirajzolódó személyiségképe sokat őriz ugyan az érzékenyjátékok szótlanul szenvedő és mindenkitől félreismert hőseinek jellemrajzából, viszont annyiban következetesen a regény alapkoncepciójához igazodik, hogy elmarad az életét végigkövető személyek előtt végbemenő apoteózis: Orbán emléke gyalázatos marad az emberi társadalomban, s éppen ennek révén mutatkozhatik valóban és kizárólag Istennek ajánlott életnek.

Ennek a sorsnak a harmadik típusa Dózsa György: miközben a regény fölntartja azt a történetírói megalapozottságú hagyományt, amely szerint Dózsa erőszakos, véres, dicsőségre vágyó figura, Dózsa halála csak azután következik be, miután – elismervén bűneit, s eljutva a szentgyónás előfeltételének számító tökéletes bánatig – lélekben megtisztulva elérkezhet a becsület immár nem egyszerűen közösségi, hanem transzcendens, isteni felfogásáig. Ráadásul ezt is megelőzi – éppúgy, mint Orbánál – a személyes áldozathozatal vállalása: ő testvéérért, Gergelyért ajánlja fel az életét fogságba kerülésük után.²⁵ Dózsa utoljára Temesvárott a börtönbéli jelenetben látható, ahol a porkoláb szavaiból értesülhetünk a tervezett kínhalál részleteiről. Dózsa reakciója azonban nem a félelem:

Az ítélet végre fog hajtani, de nem gyalázatom, melyet gyöngeségeimtől vár: örök dicsőség leend következése. Lelkemet nehéz vétkek terhelik; tetteket követtem el, melyeket nyugodtabb órákban meggondolva, megbántam, s melyekért az emberek talán átkot mondanának fölöttem, de kínjaim eleget fognak tenni mindenért. Isten s a jövő kor ítélőszéke előtt, hol egykor a hatalmas vajda is megjelen, utolsó pillanatom eltakarja múltamat, s a megvetés nem az áldozatra, hanem hóhérjára vár. Mondjátok meg ezt Zápolyának. Mondjátok meg, hogy dühét megvetem. A népért emeltem fegyvert, a népek élőképe gyanánt fogok ülni izzó királyi székekemen, melyet számomra készítettett, de az égő koronát, melyet fejemre tett, gyöngye keze nem fogja levehetni homlokomról. A jövő ott találja azt, s meg fog hajlani a férfi előtt, ki azt panasz nélkül el bírta viselni. Menjete.²⁶

Ezekben a sorokban nem elsősorban a történelem igazságtevő szerepe a hangsúlyos, bár az eddigi értelmezések hajlamosak voltak csak erre ügyelni; itt ugyanis a történelem is egy átfogóbb szemléletnek a következményeként mutatkozik meg. A középpontban a bűn nyilvános megvallása és a bűnbocsánat kegyelme áll, amely a logikailag és teológiailag tökéletesen felidézett gyónás alaphelyzetének felel meg; ezáltal pedig a kiállandó kínok is vezekléssé minősülhetnek át – ezért lehet a levehetetlen izzó korona metaforikusan

az „élet koronájával”, azaz az elnyert üdvösséggel azonos.²⁷ A lelki megtisztulás folyamatát pedig a fejezet zárata még egyértelműbbé teszi.

S ezzel Dózsa György ágyára feküdt, s rövid idő múlva elaludt, oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása vala. – Gergely a feszület elébe térdelt, s imádkozott.

Dózsa nyugodt alvása a megtisztult lelkiismeret erejére vall, Gergely gesztusa pedig a Megváltó keresztje előtti leborulással az ima helyzetéhez vezet vissza a jelenetet, ezzel rajzolván ki hiánytalanul a halálra való felkészülés keresztényi folyamatát.²⁸ Ehhez képest már valóban funkciótlan lett volna magának a kivégzésnek a leírása, hiszen ennek a fejezetnek az igazi feladata annak érzékeltetése volt, hogy a legmélyebb, legreménytelenebb bűnösség állapotából is lehetséges eljutni a megbocsátás elnyerésének kegyelmi pillanatáig – Eötvös szemléletére egyébként is mélyen jellemző, hogy a regényben sem Telegdi, sem Dózsa szörnyű kínhalálát nem írta le, a halálról szóló tudósítást az előbbi esetben a többszörös közvetítettséggel megérkező, semmiféle részletet nem tartalmazó híresztelés formájában, a második esetben pedig szintén hírként, anticipációként beállítva hozza az olvasó tudomására. Vagyis számára láthatólag nem bizonyult érdekesnek a borzalmaknak az a részletező leírása, amelyet a – jegyzeteinek tanúsága szerint – forrásul felhasznált neolatin eposz, Taurinus *Stauromachiája* követ.²⁹ Dózsa heroikus-sá növelésében azonban van közös pontja a korábbi ábrázolási tradíciónak és Eötvös regényének: hiszen Eötvös maga idézi Brutus János Mihály kéziratot munkáját³⁰ arról, hogy Dózsa az igazi hősiességnek és lelki nagyságnak adta tanújelét,³¹ majd azt is hozzáfűzi:

Istvánfi s minden hazai történetíróink egyhangúlag mondják ki undorodásukat Zápolya kegyetlensége fölött, míg a részvétet, melyet Dózsa kegyetlen kivégeztetésénél mutatott lelki ereje által gerjesztett, a pórhad szerencsétlen vezéréől senki sem tagadhatja meg.³²

Dózsa azonban csak a regény végére válik „hőssé”, akkor is keresztényi értelemben, hiszen nyilvánosan, azaz Isten előtt is megvallva bűneit, képes engesztelésekként saját halálát följánlani³³ – visszamenőleg azonban ez nem érinti Dózsa regénybeli szerepét, vagyis ő is csupán mellékszereplője marad annak az epikai konstrukciónak, amelynek főhőse maga az ország.³⁴

A regényben megképződő földrajzi tér karaktere erősen összefügg ezzel a szemlélettel.³⁵ Amikor a kiátkozás bekövetkeztével visszavonhatatlanná válik a lázadás, latens módon létrejön egy kétpólusú hatalmi viszonylat, amelynek egyik pontján az igazi király, Ulászló, a másikon pedig ellentétként maga a lázadó Dózsa áll. Ennek első, parodisztikus felbukkanása az a

híresztelés, amelyet Erzsí mesél el Szaleresi Klárinak még a lázadás kitörése előtt, hogy a közte és Ártándi Pál közti rangkülönbség hamarosan bekövetkező megszűnésével vigasztalja:

Már mindent kicsináltak egymás között. A király és a bíbornok ő eminenciája megmaradnak helyeiken, a többi mind változik. Dózsa György nádor lesz; testvére, Gergely, országbíró, s így tovább; elfelejtettem már az egész sort, csak azt tudom, hogy Ambrus gazda tárnok.³⁶

Láthatólag itt a király és Dózsa pozíciója egymással föl nem cserélhető – s ez a cselekvény folyamán sem módosul. Feltűnő ugyanis, hogy kettejüket nem köti össze semmiféle konfliktus: közös jelenetük, azaz személyes találkozásuk sincsen, Ulászló éppúgy nem gyűlöli Dózsát, és nem tesz ellene semmit, mint ahogy Dózsa sem tör a király ellen, sőt, saját tetteit a király iránti hűséggel is indokolja. Hatalmi és politikai értelemben ugyanis Dózsa igazi ellenfele nem a király, hanem azok, akikkel maga az uralkodó is szemben áll, legalábbis érzelmileg – Bakács az egyik jelenetben, még Dózsa kinevezése előtt arról beszél, hogy az ország igazi, hatalommal rendelkező ura egyébként is Zápolya, s ezt a kijelentést a regény utolsó jelenetei csak megerősítik.³⁷ Ulászló szerepe azonban a regényben ábrázolt hatalmi konstellációban mindképpen szimbolikus: törvényes királyként az ország testét jeleníti meg. Ezen a ponton egyébként sokatmondó, hogy Dózsa kínhalálának a történeti forrásokban leírt, s a regényben is felidézett módja eleve ugyancsak ezt az organikus államszemléletet illusztrálta: az ország egysége ellen lázadó személy mintegy saját magának vagy szülőatyjának testébe mar bele, büntetése tehát ezért lehet saját testének szétszaggatása.³⁸ Eötvös ugyan nem vette át – semmilyen formában – az Istvánffynál is meglévő történetet arról, hogy Dózsa testét saját embereivel falatták fel,³⁹ csupán az izzó trón és izzó korona jelképeit használta föl, de az uralkodó testének és az országnak a párhuzama mégis megőrződött a regény térkonceptiójában és Ulászló alakjának megrajzolásában. Bornemiszának és a királynak az egyik dialógusában az előbbi szavaiként meg is fogalmazódik ez az azonosítás, ráadásul – jellemző módon – a Magyarországra váró szörnyű jövő kapcsán:

De sajnálom felségedet, sajnálom e nemzetet. Úgy látszik, eljött az idő, melyben e nép, mint az agg test, gyengeség által fog elveszni.⁴⁰

Dózsa felemelkedése és bukása ezért elővételezheti és mutathatja föl végletes formában az országot megtestesítő igazi király bukását, amelyet a regény parabolikus szerkesztése egyébként nem tesz explicitté, az anticipációk révén azonban félreérthetetlenül érzékeltet. A térképzés is ennek van alárendelve, hiszen a cselekvény – egy olyan, kontrasztos térszervezés jegyében, amely a

leginkább az erőszakos szembenállást megjelenítő regényekre jellemző⁴¹ – jórészt két központ körül kristályosodik ki: Buda (illetve az ezzel voltaképp összefüggőnek ábrázolt Pest), Ulászló székhelye az egyik pont, a másikká pedig Dózsa tábora válik Temesvárnál. Ezt a szembeállítást az készíti elő, hogy mindegyik centrum közvetve vagy közvetlenül Mátyás uralkodásához mérődik hozzá, azaz Mátyás idejének – méltatlan – örököseként jelenhetik meg: Buda kapcsán a narrátor kezdettől és folyamatosan Mátyás pompájához méri a pusztuló épületek és az omladozó királyi hatalom leírását, Zápolya temesvári tábora Mátyás hadi rendjét óhajtja imitálni („Mint Mátyás, ha kormánya végszakában seregeit maga vezeté: úgy a vajda fényes-udvart tartott táborában”),⁴² Dózsa pedig Zápolyát utánozza saját vezéri sátora felállításakor („Roppant sátort készítettett magának, hasonlót ahhoz, melyet hadaiban Zápolya használt”).⁴³ Ilyenformán a regény időkezelése és térkezelése igen szorosan összefügg egymással.⁴⁴ Nem véletlen az sem, hogy a szereplők nagy részének a mozgása, amely a cselekvény egyik legfontosabb dinamizálója is, alapvetően két pont közötti utazással azonosítható; igaz, azért megfigyelhető előbb egy nyugatról kelet, majd keletről nyugatra történő haladás is (az Ártándiak keletről, Biharból érkeznek Pestre, Telegdi pedig Pestről Biharba akar eljutni), ám a legfontosabb útvonal a Pestről Temesvárra vezető – ezen haladnak a keresztések Dózsa vezetésével, valamint Orbán és kísérete, majd a végső, vesztes csata után Ártándi Pál és Frusina, illetve a vereség után ideszállított Szaleresi Ambrus és lánya Temesvárról Pestre térnek vissza, s a regény utolsó jelenete is itt játszódik: Szaleresi és lánya Budáról, a pálos kolostor közeléből tekintenek le Pestre. Dózsa temesvári tábora a cselekvény előrehaladtával fokozatosan veszi át a regénybeli tér alternatív centrumának funkcióját. Ez a folyamat a temesvári csata előtti lakomajelenetben teljesedik ki. Egy öreg székely, Dózsa távoli rokona, akinek részegségét az elbeszélő egyébként külön hangsúlyozza, itt mondja ki ugyanis, hogy Dózsának királylyá kell válnia („Úgy van; György, te légy királyunk!”). Ennek megalapozásaként először a mitikus dinasztikus leszármazás érvét villantja fel („Székely király! csak Attila véreinek ivadékát illeti ez ország.”), majd az álomban látott igazság és egy jövődőlés beteljesedésének nevezi Dózsa királyságát:

Anyja megálmodta egyszer, hogy fiát nagy királyi széken látja, s fején korona ragyogott, kezében királyi pálca, oly fényes, hogy szeme kábult tőle, mintha izzó vasra nézne. Körülötte az erdélyi vajda s nagy urak és tömérdek nép, mely üdvözlésére egybegyűlt. Dálnokon egy hétig sem szóltak másról, mint Dózsáné álmáról, s egy vén cigányasszony megjövendölte, hogy királyi széken fog meghalni.

A jelenlévők ezután ki is kiáltják Dózsát királynak („Király lesz; megjövendölték. Le Ulászlóval! Éljen Dózsa!”), amit Márton azonnal isteni akaratnak is nyilvánít („A nép szava Isten szava. Te király léssz.”).⁴⁵ Pervértált formá-

ban tehát az összes olyan elem jelen van itt, amely a király legitimációjához szükséges: a történeti-dinasztikus érvet a középkori magyarországi történet-szemlélet alapját jelentő hun–magyar azonosságtudat képviseli (s ezáltal Dózsa „ősibb” és „jogosabb” királynak bizonyulhat a Jagelló-családból való Ulászlónál), de megvan az isteni akarat, sőt, a királyválasztás mozzanata is. Dózsa székely mivolta ebben az összefüggésben különös jelentőséget kap, hiszen itt éppen a székely nemesi kiváltság jelenhetik meg úgy, mint a csupán a király fensőbbiségét elismerő egyenlőség társadalmi utópiája – átszöve egyébként mindazokkal a népkarakterológiai elemekkel is, amelyek a székelység ideológemájához már az 1840-es években hozzárendelődtek (bátorság, a halál megvetése, hűség stb.).⁴⁶ Dózsa ebben az értelemben „váltja le” (csak itt és ekkor) szimbolikusan Ulászlót, a tökéletesen szétesett és a formális katonai fegyelmet is nélkülöző temesvári tábor pedig parodisztikusan átminősül királyi központtá – amit egyébként az is támogat, hogy a tábor a társadalmi konvenciók szempontjából már korábban is a negativitást, a létező hierarchia megfordítását képviselte, még abban is, hogy saját egyházát is kiépítette: a kiközösítés után a táborban lévő szerzetesek, Lőrinc vezetésével átvették, s ezáltal mintegy újraalkották a katolikus egyházat is. Ezáltal a tábor a társadalmi konvenciók értelmében lehetetlen vágyak beteljesedésének lehetséges helyévé vált – torz formában ugyan, s nyilvánvalóan korlátozott időtartamra, hiszen Dózsa táborának fizikai megsemmisítése fölszámolta ennek az érvényét is; mégis nem véletlen, hogy itt és csak ezen tábor határain belül veszíthette el érvényét a társadalmi ranglétra szigorú egymás alá rendeltsége, valamint hogy itt és csak itt vehette el Orbán feleségül Frusinát, egy igazi esküvői szertartás paródiájaként – s tegyük hozzá, Ollósi is csak itt mondhatta ki azt nyilvánosan, hogy hajlandó lenne elvenni Bebek Katalint. Voltaképpen Dózsa királlyá való kikiáltása is egy ilyen vágyprojekciónak a változata (Eötvös itt híven követi azt a krónikáshagyományt, amely Dózsa nagyravágyását és féktelen hatalomvágyát hangsúlyozta), csakhogy a pervertált királyválasztásból poétikai értelemben az is következik, hogy a megsemmisítő, teljes pusztulást hozó csatavesztés is olyan helyettes áldozattá minősülhet át, amelyet az ál-király az igazi király helyébe lépve szenved el. Dózsa veresége ilyenformán az igazi ország pusztulásának előképévé válik, a halottakkal borított csatater a pusztasággá váló Magyarország allegóriája – mint ahogy az volt már a korábban hihetetlen plaszticitással leírt csanádi csatater is.⁴⁷ Ezt a párhuzamot erősíti Ulászlónak az utolsó regénybéli jelenete, amelyben a királynak és beszélgetőtársának, Bornemisza Jánosnak a szavai egyfelől az elkerülhetetlen, pusztulást hozó jövő miatti félelmet hangsúlyozzák, másfelől pedig az Isten előtti engesztelést mint egyetlen esélyt. Bornemisza mondja ki a következő szavakat: „Vajha a büntetés éppoly igazságos lenne, minő elkerülhetetlen!” Távozása után a király reakciója saját bűnösségének hangsúlyozása és a Gondviselésbe vetett hit megvallása

– mindez pedig majdnem azonossá válik Dózsa utolsó, más jellegű, de ugyancsak Istenhez forduló gesztusával:

Boldog Isten – sóhajtott Ulászló – ha mindennek én volnék oka! Nem akarám-e boldogítani népemet? [...] Nem tettem-e mindent, mi tőlem kívántatott? – A király ismét kezével takarta arcát, s zokogott. – E könnyek által megnyugtatra érzé magát. – Egyedüli bizalmam Istenben van – szólt végre, midőn körültekintve, magát Vencellel egyedül látta. – Imádkozunk, talán a gondviselés jóra fordít még.⁴⁸

Ezzel a gesztussal a király és az őt szimbolikusan helyettesítő Dózsa egyesülni látszik a jövő megítélésében és az isteni kegyelemhez folyamodás végző reménykedésében.⁴⁹ Ilyenformán a regénybeli Magyarország alternatív centrumának, a temesvári tábornak a megsemmisülése – a parabolikus szerkesztés következtében – az igazi centrum, Buda pusztulását vetíti előre, Dózsa fizikai megsemmisülésének ténye pedig ezért idézheti fel az igazi király tragikus halálát éppúgy, mint az általa megtestesített ország bukását.⁵⁰

Ez a megoldás a regény időszerkezetének kiépítésében éppúgy tetten érhető, mint ahogy a sugallatos anticipációkkal operáló narrációban: tudniillik a regény tragikus történelempéneke középpontjában valójában egy olyan esemény áll, amelyről a regényben csupán utalások találhatók⁵¹ – ez pedig a mohácsi csata. Ebből a szempontból rendkívül tanulságos, bár kétségtelenül a regény szövegén kívüli érv, hogy Eötvös egyik datálatlan levelének tanúsága szerint a parasztháború történetének anyaggyűjtésekor egyúttal egy folytatásnak szánt, a mohácsi csatáról szóló regényhez is olvasmányokat keresett, vagyis az eredetileg koncipiált terv magába foglalta volna Mohács ábrázolását is.⁵² Azt ugyan nem tudni, mikor és miért tett le a folytatás elkészítéséről (erről a levél sem ad elegendő felvilágosítást), így az sem világos, a regény koncepciója már annak biztos tudatában alakult-e ki, hogy parabolikusan magába kell foglalnia a bekövetkező történelmi kataklizma lehetőségét is, vagy éppen az elkészült regény esetleges folytatásának terve későbbi: ez utóbbi mellett látszik szólni az, hogy Csengery Antal 1850-ben említi egy apjához intézett levelében Eötvös tervezett regényét, valamint 1851-ben jelenik meg három magyarországi lapban is (*Pesti Napló*, *Hölgyfutár*, *Remény*) a készülő mű híre.⁵³ A datálatlan levél azonban mindenképpen korábbi, hiszen még a *Magyarország 1514-ben* elkészülte előtti anyaggyűjtés állapotát rögzíti, ilyenformán valószínűnek látszik, hogy a terv eleve egy dilógia keretét rajzolta volna, s aztán Eötvös évekig nem tett le arról, hogy ezt valóra váltsa. Akárhogy is, ennek a keletkezéstörténeti adaléknak megvan az a kétségtelen jelentősége, hogy láthatólag a regény készülésének bizonyos fázisában egyazon történeti szemlélet kifejeződésének bizonyult a regénybeli 1514 és az ott már nem ábrázolt, ám számos módon érzékeltetett 1526. Vagyis az

a poétikai tapasztalat, amely éppen a hiány révén véli igazán érzékelhetőnek az itt csupán anticipált tragédiát, keletkezéstörténetileg és alkotáslélektanilag is alátámasztható – annál is inkább, mert a mohácsi csatavesztés korábbi irodalmi ábrázolásainak és említéseinek tárgy története azt bizonyítja, a nemzeten belüli egyenetlenség, a „visszavonás” ennyire hangsúlyos ábrázolása eleve elegendőnek bizonyulhatott egy kortársi olvasói horizont számára az (elsősorban a király halála miatt) katasztrófának tekintett vereség felidezéséhez.⁵⁴ Sőt, akár az a kérdés is feltehető, bár természetesen a válasz lehetetlenségének tudatában, hogy egy ilyen folytatás elkészülte esetén lehetséges lett volna-e Eötvös művének mint a „forradalomhoz” fűződő viszony kifejeződésének az értelmezése, hiszen a mohácsi csatát is magában foglaló regényterv végleg nyilvánvalóvá tette volna azt, amit egyébként a *Magyarország 1514-ben* poétikai értelmezéséből is félreérthetetlenül ki lehet bontani, hogy itt azért alapvetően történelem és morál lehetséges kapcsolatairól van szó.⁵⁵ Ebből a szempontból lesz ugyanis különösen lényeges, hogy kimondatlanul is Moháchoz mérődik hozzá az összes szereplő jelleme és múltbéli cselekedete, s a morális romlás Mátyástól induló folyamatának mélypontja is ide lokalizálható: ezért lehet olyannyira tragikus az erkölcs transzcendens eredetéről tudni nem akaró szereplők triumfálása. Ebből a szempontból a regény legrészletesebben, jellemrajzra alapozva kifejtett karrierjének, Ártándi Pál pályafutásának a leírása a központi jelentőségű: a narrátor ugyan többször hangsúlyozza, hogy Ártándi nem rossz ember, ám minden jelentős cselekedete, amelynek emelkedését és társadalmi presztízsét köszönheti, mások tetteinek kisajátítása és magának tulajdonítása: a keresztesek terveiről egy Szaleresi Klárinál eltöltött pásztoróra alkalmával értesül, a Zápolyától Báthorinak küldött levél átadását is Klári vállalja magára, Frusina megmentését pedig Orbán végzi el. Ártándi erkölcstelensége abból fakad, hogy egy döntő ponton nem kapcsolódik a regény morális értékvilágához, ahogy a narrátor megfogalmazza: „Pál két nagy hibának csírát hordá magában – ő hiú és mi ezzel többnyire együtt jár, önző vala.”⁵⁶ Az önzés, azaz a kizárólag önmagunkra való ügyelés ugyanis az a pont, amely körül erkölcsi értelemben megoszlanak a szereplők; sokatmondó, hogy miközben a narrátor Zápolya bemutatásakor is erőteljesen korrigálni igyekszik a vajda korábbi történetírói jellemzésének túlzásait, pontosan ennek a tulajdonságának a megléte miatt tekinti szerencsétlennek hőstét.⁵⁷ Ennél is fontosabb talán azonban az, hogy Lőrinc saját életének megváltozását Orbánnal folytatott első beszélgetésében úgy határozta meg, hogy „önösségétől” a mások iránti szeretet irányába indult el.⁵⁸ Lőrinc alakjának is éppen ez a váltás ugyanis a kulcsa: a temesvári táborban Orbánnal folytatott beszélgetése azt tárja föl, hogy Lőrinc éppúgy ki van szolgáltatva az egyes embertől nem befolyásolható történeti folyamatoknak, mint a regény többi szereplője – ennek következtében ő is másnak látszik, mint amilyen valójában. Lőrinc itt saját

jellemzésekor azt állítja, ő nem vérengző, sőt, „talán nincsen ember, kinek a természettől érzékenyebb szív jutott volna”, mint neki⁵⁹ – az általános megítélés szerint azonban ő lenne a legkegyetlenebb a keresztések között. Vagyis az igazi jellemnek és a látszatnak a kettőssége éppúgy megjelenik itt, mint Orbán esetében – ugyanakkor viszont éppen az embertársaiért érzett, szeretetközpontú felelősség mozzanata révén Lőrinc figurája mégis több, mint egy fanatikus gyilkosé, annak ellenére is, hogy éppen ő rendeli el Telegdi kivégzését, bár saját állítása szerint nem tudott az ítélet végrehajtásának kegyetlenségéről.⁶⁰ Igaz, a kivégzés pontos körülményei a regényben homályosak maradnak, így Lőrinc közvetlen felelőssége is megítélhetetlen. Lőrinc moralitása azért képes kapcsolódni a regény központi érték kategóriájához, mert éppen az önzés látványos megtagadására épül. Az önérdék, a dicsőségvágy és a szolidaritás, a szeretet áll ugyanis következetesen szemben egymással a regényben. Ártándi – mondjuk így – mikroszinten ábrázolt, ilyen értelmű immoralitásra alapozódó pályafutása ezért van tökéletesen összhangban a regénybeli Magyarország irányítására hivatott személyek (Bakács, Zápolya) karakterével, mintegy ez utóbbiak fölemelkedésének részletes leírását helyettesíteni is képes; mindeközben pedig a narratori szólam folyamatosan arra törekszik, hogy senkit se állítson be velejéig gonosznak, hiszen a bűn állapota itt a jóra való restséggel azonos. A regény tehát egy olyan ponton fejeződik be, amely első pillanatra valóban teljes reménytelenséget sugall: a korszak felemelkedő hőse ugyanis Ártándi Pál személyében egy olyan figura, akinek nincs tudomása a becsület és az erény keresztényi felfogásáról – lelkiismerete működését ugyanakkor az a többször fellépő, gyorsan elpalástolt zavar mutatja, amelyet a belső tudatállapot változásaira is ügyelő narrációs technika tesz láthatóvá. A pusztulás felé mutató egyértelmű jelzések értékelésének távlatát az a regényzárlat állítja helyre, amely a magyar regénytörténet egyik legszebben megkomponált jelenete.⁶¹ Innen visszatekintve az egész mű koncepciója is rendkívül átgondoltnak látszik, s noha van igazság Rónay László megfigyelésében („Konfliktusaik [ti. a szereplőké – Sz. M.] nem mindig a jellemelek logikájából fakadnak, gyakran az író szándéka, egyfajta prekonceptió mozgatja őket...”),⁶² a tőle emlegetett prekonceptió mégis inkább egy keresztényi etika epikává oldásának kísérlete.⁶³ Ennek felismerése és tudatosítása pedig azért igen lényeges, mert az Eötvös gondolkodói útját legújabbban megrajzoló, kiválóan dokumentált, alapos értelmezés egy olyan folyamatban helyezte el az író munkásságát, amelyben kiemelt jelentősége van a kereszténység civilizációtörténeti jelentőségét kidolgozni akaró, csak töredékekig jutó tervnek is.⁶⁴ Ennek a koncepciónak az irodalmi alátámasztásához Gángó Gábor leginkább *A karthauzi szövegét* használta fel, nem jogtalanul, ám az eddig elmondottak értelmében a *Magyarország 1514-ben* is igen közel – ha nem közelebb – áll ehhez, a későbbiekben immár történeti vagy eszmetörténeti keretben kidolgozandó elkép-

zeléshez. Mintha Eötvös azt folytatta volna más műfajban, más gondolati keretben és némileg más, eminensebben történeti módszertannal, aminek szemléleti alapjait egy nagyszabású epikai alkotás kereteiben dolgozta ki: a történelmet Isten műveként felfogó és értelmező regénykoncepció legalábbis ugyanarra a dilemmára látszik választ keresni, nevezetesen arra, van-e helye egyfelől az egyéni akaratnak, másfelől pedig a Gondviselésnek a történelemben. Az ehhez kapcsolódó, az 1848 után keletkezett feljegyzésekből Gángótól idézett gondolatok némelyike például nagyon hasonlít a regény poétikájából kiolvasható koncepcióhoz. Hogy csak egyet idézzek: „A keresztény civilizáció célját csak a kereszténység által érheti el. Hatalmasnak tartom a keresztény érzést, s ezért hiszem, hogy elérjük a célt.”⁶⁵ Ez a mondat például akár a regény – feltétlenül részletes elemzésre méltó – zárójelentésében is szerepelhetett volna.

Szaleresi Ambrusnak a bujdosása miatti teljes reményvesztése egy, az Istent megszólító, azaz az ima alaphelyzetét felidéző sóhajtásban fejeződik ki:

Mindenható Isten! – szólt sóhajtva – hogy erre kelle jutnunk!... Előttünk fekszik a város, melyben házunk áll, s egész életemet mint becsületes ember töltém, és nem szabad visszatérni körébe. Számkivetve kell bolyonganom, s nincs hely, hol vén napjaimra fejeimet lehajthassam!

Innen jut el a gondolatmenet a rendkívül nagy súlyú, a világrendet kétségbe vonó megállapításig, amellyel éppen az ima lehetősége számolódik föl:

Ó, nincsen igazság a nap alatt!... az emberek fölött nem az isteni gondviselés, hanem vak, kérlelhetetlen sors uralkodik!

A szembeállítás keresztény és antik történelemfilozófiai kategóriák használatával látszik tagadni a történelemben megmutatkozó Gondviselés lehetőségét – hitelesen képviselve a regény cselekvényének eddigi tanulságait, pontosabban ezeknek a tanulságoknak egyik lehetséges értelmezését. Erre a kijelentésre azonban válasz érkezik, mintha a logikailag éppen most lehetlenné nyilvánított imádság dialogikus természete tárulna fel, a csoda pillanatát mutatva fel egy reménytelennek és elhagyatottnak mutató szituációban. A felhangzó szavak ugyanis azonnal istenkáromlásnak minősítik Ambrus kijelentéseit: „Ne szitkozódjál Istened ellen, Szaleresi Ambrus.” Ráadásul a beszélő személye ekkor még teljesen ismeretlen marad, azonosítása csak akkor történik meg, amikor már az Ambrustól korábban kétségbe vont Gondviselés mellett hitet tett. Lőrinc itteni megjelenéséről azonban végig nem dönthető el egyértelműen, nem látomásról van-e csupán szó: a találkozás egy, a szakralitás révén a környezetétől elkülönülő térben (egy kolostor közelében emelkedő kőkereszt tövében) következik be, a „magas

alak” ehhez a kereszthez közeledik a másik oldalról, de úgy, hogy érkezésének korábbi fázisai ismeretlenek maradnak, az esti sötétségben ráadásul arcát csuklya is takarja. Csak akkor válik megnevezhetővé, amikor kilétét ő maga akarja fölfedni (csuklyáját visszahúzza éppen akkor, amikor a felhők mögül kilépő hold némi világosságot gerjeszt), arca azonban „halvány”, azaz nem természetes emberi arc; távozása pedig éppen olyan hirtelen és megmagyarázhatatlan, mint érkezése („Lőrinc eltűnt a fák között”). Ilyenformán az általa a történelem értelméről kifejtett gondolatok is minősülhetnek mélyebb, transzcendens reflexiónak a történelem működésére. Lőrinc ugyanis a korábban Ambrustól fölállított ellentétet úgy oldja föl, hogy a történelemben megmutatkozó isteni akarat kétségbevonhatatlanságát hangsúlyozza az emberi időtapasztalatot meghaladó öröklét szempontjából:

Azt hiszed-e te – folytatá az idegen –, mert az isteni igazság rejtélyes utait gyöngé emberi eszeddel felfogni nem vagy képes, ez igazság nem létezik?... s mert a gonosznak utai simáknak látszanak, s a jobb ember ezer nehézséggel küzd; mert annak láthatára derült, s ezét sokszor homály fogja körül – mert az aljasságot sokszor dicsőség, az erényt rágalom várja az emberek között –, te az örök igazságon kételkedel?

Lőrinc itt a regényben ábrázolt tragikus események gyökeresen másféle interpretációját adja, mint Szaleresi: ebből a nézőpontból ugyanis minden szenvedés értelmet nyer, s ennek legfőbb záloga az ember teremttségének és Istennel való eljegyzettségének biztos tudata lesz. Nem véletlen, hogy Lőrinc utolsó kijelentése – s ilyenformán lehangsúlyosabb, végső érve – a következő:

Isten képmására teremté az embert... hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon?

Ambrus és Lőrinc (akik egyébként ebben a jelenetben a fikcionáltságnak nem is ugyanazt a szintjét képviseli, hiszen Ambrus jelenlétehez képest Lőrinc megmutatkozása erősen allegorizálva van) kétféle szemlélet megtestesítője lesz: Szaleresi az emberi, a földi logikát, míg Lőrinc az isteni kinyilatkoztatást szólaltatja meg;⁶⁶ Lőrinc szavai és eltűnése után a másik, Szaleresi el is némul. Lőrinc szavai azért hangozhatnak el itt mintegy hitének megerősítésül, végső, erőt adó bizonyosággként, mert a pap korábbi beállítása és szólamai – minden, riasztóan embertelennek tűnő, az egyéni életet egy teleologikus történeti végcélba feloldó elemei ellenére is – mindig is egy üdvtörténeti kiindulású és érvrendszerű, szeretetközpontú antropológiának voltak alárendelve. A regény zárata éppen ezért sugallhat egyszerre végső reményt és rövid távú pusztulást: hiszen mindazok, akik eljutottak a történelem transzcendens távlatának belátásával a hit vigaszáig (Orbán, Telegdi, Dózsa, majd

az utolsó jelenetben Lőrinc⁶⁷ és az ő szavait belátó, elfogadó Szaleresi Ambros és Klári) megszűnnek a regényben ábrázolt térben létezni. Az előbbi három meghal, ráadásul erőszakos halállal, az utóbbiakról pedig a regény utolsó mondata azt közli: „Se Lőrincnek, se Szaleresinek s leányának híre nem hallatszott többé a hazában.”⁶⁸ Ezzel és így módon rajzolja meg a regény a legpontosabban, miképpen és miért következhetett be a mohácsi csatavesztés: hiszen akiknek hatalom és erő adatott az ellenállásra, azok véglegesen híján vannak annak a tudásnak, hogy az erkölcs és lelkiismeret Istentől származik – mindazok pedig, akik eljutottak ennek belátásáig, többé nincsenek jelen.⁶⁹ A királyi mivoltában az országot képviselő Ulászló – akinek emberi jóságát a narrátor éppúgy visszatérően hangoztatja, mint ahogyan a regény szereplőinek szólamaiból is ez a vélemény csendül ki – mélységes magánya is abból fakad, hogy a hatalom őt körülvevő világához semmi érzelmi köze nincs, a Gondviselésbe vetett hite és így megalapozódó felelősségtudata ellenére pedig semmi kapcsolata nem lehet azokhoz, akik hozzá hasonlatosak ugyan, de véglegesen kiiktatódnak a regénybeli Magyarország teréből.⁷⁰ Ezáltal a regényben az ország egyre erősebben démonikus térként jelenik meg,⁷¹ s ez a vonás éppen a regényzárlatban lesz a legerősebb.⁷² Ebben az összefüggésben aligha véletlen, hogy éppen a saját testében az ország egységét is szimbolizáló király az egyetlen, akinek magatartásából és megnyilatkozásaiból fölsejlik a kétségtelenül bekövetkező kollektív pusztulás sejtelme, illetve igazi súlya. A Lőrinc szavaiból az utolsó jelenetben feltáruló végső remény a szenvedésnek értelmet és távlatot ad ugyan, ennek felismerésében azonban egyrészt a szenvedés és kizsájtottság közösségében részesülő két kiválasztott részesül, másrészt a történelmet Isten műveként meghatározó, teológiai alapozottságú történelemfelfogás revelációja sem változtathat azon, hogy rövidesen bekövetkezik a katasztrófa. Hogyan is változtathatna? Az Istentől elfordult világ – s a regénybeli Magyarország ilyen – magában hordozza önnön létének megkérdőjelezését.

A tanulmány az NKFP 5/0125/2002. számú pályázatának támogatásával készült.

1 Ennek az Eötvös-recepcióban betöltött szerepéről lásd HANSÁGI Ágnes, *Klasszikus – korszak – kánon. Historizáció és temporalitáspaszttalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*, Bp., 2003, (Philosophiae Doctores), 94–103.

2 Ez a vezető szempontja Sötér alapvető, a későbbi irodalomtörténeti értékeléseket is nagyban befolyásoló Eötvös-monográfiájának is (SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967,

171–209.), s ez a gondolatmenet jellemzi egy másik tanulmányát is, ahol a regény tárgyalása ilyen bevezetést kap: „A Magyarország 1514-ben ily módon Eötvös haladó voltának próbaköve – bonyolultságában, árnyalataiban is egy árnyalhatatlan, egyértelmű felelet őrzője.” A konklúzió – mindezek után nem meglepő módon – pedig így hangzik: „A Magyarország 1514-ben nem csupán Eötvös 1848-as magatartása, de egész későbbi, nevelői, reformeri hivatása alá készült talapzatnak. S egyúttal a felvilágosodás utolsó érvének is, az eszközeit

összerombolni készülő forradalom küszöbén.” (SÓTÉR István, *Eötvös József és a forradalom* (1948) = *Uó, Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., 1979, 59., 65.) Hasonló gondolatok és megközelítés kísért Fenyő István újabb, igaz, nem kifejezetten irodalomtörténeti közéletű monográfiájának vonatkozó fejezetében is (FENYŐ István, *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., 1997, 337–342.). Nagyon tanulságos az is, ahogyan Benkő Samu felidézti egy korábbi Eötvös-olvasatának nyíltan ideológiai (ahogy ő fogalmaz: „bölcseleti”) alapelveit is: BENKŐ Samu, *Eötvös Dózsa-regényének mai üzenete = Uó, Őrszak. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1984, 271–272.

3 Ha jól értem, ezt a felismerést fogalmazza meg Rónay György, csak eltérő – s kissé félrevezető – terminológiával: „A mű egységéért itt végül is a szemlélet egysége – szívesebben mondanám, hogy az »ihlet« egysége – s a művet megteremtő személyiség kezeskedik.” RÓNAY György, *Eötvös és a Magyarország 1514-ben = Uó, Balassitól Adyig*, Bp., 1978, 249.

4 Lásd például Sótér Istvánnak a regény 1972-es kiadásához csatolt tanulmányát (SÓTÉR István, *Eötvös József Dózsa-regénye = EÖTVÖS József, Magyarország 1514-ben*, Bp., 1972, 5–17.) vagy éppen ugyancsak tőle: SÓTÉR, *i. m.* (1979), 63–65.

5 KULIN Ferenc, *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, Bp., 1982 (Irodalomtörténeti füzetek 106.).

6 Ezt a legpontosabban Rónay György fogalmazta meg: RÓNAY György, *i. m.* (1978), 256.; ezt hangsúlyozza egyébként Wéber Antal is, mint olyan elemet, amely Eötvös regényírását a leginkább elválasztja a Walter Scott-i tradíciótól: WÉBER Antal, *A „prae” és a „post” mint elbeszélői helyzet = Mozgó Világ. Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., 2003, 318.

7 Ez megfigyelhető Sőtérnél is, aki – miközben többször is Dózsa-regényről beszél – leszögezi: „Sajátossága a regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival – s ily mó-

don, a közélet és a magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.” SÓTÉR, *i. m.* (1972), 16.; ugyanezt a gondolatot már Eötvös-monográfiájában is kifejtette, igaz, ott abban látta ennek legfőbb okát, hogy Eötvös így kikerülhette a közvetlen politikai állásfoglalást a forradalom pozitív vagy negatív voltáról: SÓTÉR, *i. m.* (1967), 190–191.

8 Erről lásd például Budai Ferenc nagy hatású lexikonának vonatkozó címszavát, amelyben Dózsa „nem embernek” minősítette: BUDAI Ferenc, *Magyar Ország polgári törtéjára való lexicon, a’ XVI. század végéig*, kiadta Budai Ésausai, III. kötet, Nagyvárad, 1805, 289–294.; megjegyzendő egyébként, hogy Budai lexikonát Eötvös is felhasználta, anélkül, hogy erre a regényhez csatolt jegyzeteiben említést tett volna: BÉNYEI Miklós, *Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz*, ItK, 1974, 348–350.

9 Erről lásd SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak, Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 2002/7, 52–53. Mindezek alapján alapvetően nem értek egyet Bényei Péterrel, aki azt mondja: „Sokkal lényegesebb, hogy a Dózsa-féle parasztfelkelés a megcélzott befogadók tudatában a társadalmi egyenlőtlenség felszámolási kísérletének egyik nagy elbeszéléseként él, s ez a már eleve interpretált, előzetes jelentéssel bíró múltkép kerül a szövegben aktív dialógusba más, hasonlóan konszenzusos, mitizáló történeti narratívákkal...” (BÉNYEI Péter, *Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének fenntartására*, Jókai Mór: A köszívű ember fiai, Alföld, 2002/3, 70–71.) Az általam ismert adatok alapján ugyanis nem volt olyan konszenzus, amelynek létét – mindenféle bizonyíték nélkül – Bényei állítja, sőt, az értékelés homlokegyenest más preferenciákat látszott követni, leegyszerűsítve: az országháborítás és félelemkeltés történeti példázataét, ahogyan ezt még Márki Sándor 1883-as (!) monográfiájának defenzív zárószavai is megerősítik: „Ne kezdjünk megítéléséhez [ti. Dózsaéhoz – Sz. M.] azon nagyon elterjedt tévhitel, hogy itt szörnyeteggel van dolgunk...” (MARKI Sándor, *Dósa György és forradalma*, Bp., 1883, 216.) Ilyenformán Bényei alighanem Eötvösnek a kollektív történeti hagyományokhoz fűződő viszonyát is félreérti.

10 Erről bővebben lásd BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*, Bp., 1972 (Irodalomtörténeti füzetek 76.), 56–65.; a regény történeti hátterének vizsgálatára lásd még VÉGHÉLY Dénes régebbi, s nagyobb anyag alapján feltétlenül újragondolandó összefoglalását: *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja*, Törökszentmiklós, [1930].

11 EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 19.

12 EÖTVÖS, *i. m.*, 20.

13 Az „egyes ember” sorsának a regény-konceptióban betöltött szerepéről: SÓTÉR, *i. m.* (1967), 182–183. A történelmi regény poétikájának kérdéseiről lásd BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete*, *Studia Litteraria*, Tomus XXXVII., szerk. BITSKEY István és IMRE László, Debrecen, 1999, 55–89. Bényei koncepciójának bizonyos pontjait vitatja: HITES Sándor, *Műfaj, örökség, revízió*, *Alföld*, 2002/3, 50–51. Vö. még BÉNYEI Péter, *i. m.*, (2002), 68–73.; RÁCZ I. Péter, *A történeti poétika szerepe a mai magyar irodalomban*, Márton László, *Láng Zsolt, Háy János és Darvasi László regényei*, Prae, 2000/1–2, 117–156.

14 EÖTVÖS, *i. m.*, 23.

15 TÖRÖK Lajos, *Nemzet és személyiség, A szubjektum történetisége Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényében = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Bp., 2004 (Dayka könyvek), 328–331.

16 EÖTVÖS, *i. m.*, 123.

17 Peter BERGER, *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről*, *Világosság*, 1992, 658–659.

18 EÖTVÖS, *i. m.*, 517.

19 Az erkölcsi mozzanatok és hatáseffektusok XIX. századi, epikai jelenlétéről (Jósika Miklós példája kapcsán): HITES, *i. m.*, 58–65.

20 Rónay György volt az, aki először kísérlete meg kimutatni, hogyan is működik az állítólag stílusosan egynemű eötvösi prózanyelv, mondván, „ami a stílus jellemzetességében vétek nála, az egy magasabb kompozíciós síkon legfőbb erényei egyikévé lesz”. RÓNAY György, *i. m.* (1978), 252–254. Ezzel kapcsolatban egykori tanítványom, S. Laczkó

András hívta fel a figyelmemet arra, hogy a regényben megjelenített valódi szónoki szituációk ráadásul éppen a klasszikus, morális implikációkkal rendelkező retorika lejárátódását mutatják be: míg az erkölcsi szempontból helyesnek tekinthető kijelentések nem rendelkeznek igazi meggyőző erővel, a sikeres, valóban komoly befolyást elérő megnyilatkozások a megtévesztés érdekében használják fel a szónoki beszéd hagyományos elemeit. Az eötvösi próza retoricitása már csak ezért sem ítéltető meg sommásan és elharmarkodottan.

21 EÖTVÖS, *i. m.*, 124.

22 EÖTVÖS, *i. m.*, 653.

23 A jelenetet lásd EÖTVÖS, *i. m.*, 720–722.

24 EÖTVÖS, *i. m.*, 671.

25 EÖTVÖS, *i. m.*, 668–669.

26 EÖTVÖS, *i. m.*, 702.

27 Alapvetően nem értek tehát egyet Sóter Istvánal, aki ugyanezeket a sorokat idézve úgy értékelt: „Ez a Dózsa a magyar szabadságmozgalomnak első hőse immár.” SÓTÉR, *i. m.* (1967), 179.

28 Vagyis megítélésem sokkal többről (s persze másról is) van szó, mint ahogy Kulin Ferenc véli, aki szerint itt „az utolsó Dózsa-jelenet humanizáló megoldása az író javára dönti el a történéssel folytatott vitát”. KULLIN Ferenc, *Magyarország 1514-ben = Uó, Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok*, Bp., 1986 (Elvek és utak), 186.

29 Miatán Eötvös a regény szövegében, majd a regényhez csatolt jegyzeteiben is többször maga hivatkozik Taurinusra, nem nagyon érthető, miképp vonhatja kétségbe a *Staurromachia* Eötvösre tett hatását TAXNER-TÓTH Ernő, *Magyarország 1514-ben. Eötvös és a történelem*, Hittel, 2001/9, 97. A *Staurromachia* történeti-poétikai értelmezésére lásd egyébként SZÖRÉNYI László, *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti ironia = Uó, Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 51–64.

30 Az azonosításról és Eötvös forráshasználatáról lásd BÉNYEI Miklós, *i. m.* (1972), 58.

31 „Insignis cum temeritatis atque audaciae, cum verae virtutis atque animi magnitudinis posteris proditurum exemplum.” EÖTVÖS, *i. m.*, 764.

32 EÖTVÖS, *i. m.*, 764–765.

33 Kulin Ferenc egyik megjegyzése látszólag igen közel áll ehhez a következtetéshez, csak ő egy olyan gondolatmenet révén jut el ide, amely számos pontján (sem módszertani kiindulását, sem alaptéziseit tekintve) nem egyezik meg saját felfogásával: „Az elszigeteltségében önmagát kereső Eötvös jelleme az a mágneses pólus, amelynek erőtere életre hívja a következetes forradalmár Lőrinc alakját, s ennek a vonzásnak az ereje kényszeríti az író, hogy a hiúnak, középszerűnek és kegyetlennek ismert székely katonából, Dózsából, egy igaz ügy szolgálatában igaz emberré tisztuló hőst formáljon.” KULIN, *i. m.* (1986), 192.

34 Azt már Sötér is érzékelt, hogy „Dózsát igazán nagyinak a vértanúságban mutatja a regény”. A főtebbiek értelmében azonban azzal a megállapításával már nem tudok egyetérteni, hogy Orbán „áldozatának nincs értelme”: SÖTÉR, *i. m.* (1972), 7.; hiszen a regény keresztényi értékvilágában Orbán halálának éppúgy, mint Dózsáé, a tanúságtétel és engesztelés értelmében adatik értelem. Sötér véleményét egyébként Kulin is átveszi: KULIN, *i. m.* (1986), 190.

35 A tér poétikájának itt megfigyelhető jelenségeire nézvést lásd FARAGÓ Kornélia összefoglalását: *Térrányok, távolságok, Térdinamizmus a regényben*, Újvidék, 2001, 42–43.; vö. még konkrétan Eötvös regényével kapcsolatban: TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 87.

36 EÖTVÖS, *i. m.*, 273.

37 EÖTVÖS, *i. m.*, 144–145.

38 Erről lásd BARTA Gábor–FEKETE NAGY Antal, *Parasztháború 1514-ben*, Bp., 1973, 217.

39 A kivégzés történeti leírásairól és ezek értékeléséről lásd BARTA–FEKETE NAGY, *i. m.*, 215–217.

40 EÖTVÖS, *i. m.*, 451.

41 Erről lásd FARAGÓ Kornéliának Sinkó Ervin *Optimisták* című regényéről adott elemzését: FARAGÓ, *i. m.*, 147–158.

42 EÖTVÖS, *i. m.*, 523.

43 EÖTVÖS, *i. m.*, 592.

44 Erre az összefüggésre ismét S. Laczkó András hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm, hogy dolgozatomat elolvasta és megfigyeléseit megosztotta velem.

45 A jelenet és az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 647–648.

46 Erről lásd bővebben BENKŐ, *i. m.*, 275–277.

47 EÖTVÖS, *i. m.*, 464–470.; erről a jelenetről mondja azt Rónay György, hogy „irodalmunk legszebb, legnagyobb lapjai közé tartozik e csatatér monumentális leírása”. (RÓNAY György, *A regény és az élet, Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*, 2. kiadás, Bp., 1985, 49.)

48 Az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 716–717.

49 Érdekes módon valami efféle Rónay László is érzékelt, csak hogy ő nem az epikai alakításban vagy a narratív szerkezetekben észlelte a jelenséget, hanem a regény – általa is feltételezett, de tőle sem bizonyított – politikai céltartósságának szándékolt hatásában: „Megrendítően hitelesek és átgondoltak a regénynek azok a részei, amelyekben Eötvös a nemzeti önbírálat eszményét igyekszik szolgálni, arra készítve a nemesi osztály tagjait, hogy a múltban játszó, de jelenlegi énjüket is ábrázoló történet tükrében önmagukba tekintsenek, s vegyék észre azokat a hibáikat és bűneiket, amelyek megvallása, megbánása és jóvátétele nélkül újra és újra csak önemészto, magyar és magyar közti háborúk következnek, de józan kiengesztelődés és a jövőre való megnyílás sohasem.” RÓNAY László, *Erkölc és irodalom, A magyar irodalom rövid története*, Bp., 1993, (Vigilia könyvek), 125.

50 A XVIII. század végi magyar költészetben a magyar történelem két katasztrófája a vármai és a mohácsi csata volt; a két, egymástól térben és jellegben is eltérő esemény egymás mellé rendelését az indokolta, hogy mindkét esetben maga a király is elesett.

51 Lásd például: „a mohácsi vésztől megörzi” (EÖTVÖS, *i. m.*, 86.); s még inkább: „méltó ecsettel festeni a kort s azon férfiakat, kiknek vétkeiért a magyar a független nemzetek sorából kitoröltetett” (EÖTVÖS, *i. m.*, 161.)

52 A jelenleg is az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában található, datálatlan és pontosan azonosítható megszólítást sem tartalmazó levél vonatkozó részlete így szól: „Indem ich Ihnen mir so gefällig mitgetheilten Abschriften hiemit zurücksende, fühl ich mich gedrungen Ihnen zugleich

meinen wärmsten Dank auszudrücken, da besonders die deutsche Beschreibung des Bauernaufstandes von wesentlichen Nutzen für meine Arbeit seyn wird. Für den ersten Theil meines Werkes bin ich nun so ziemlich mit Quellen versehen, so das mich ein weiteres Suchen über diese Periode eher stören als befördern würde, ich wende mich daher jetzt nicht an Hn Pfeil; eh ich den 2-ten Theil beginne, werde ich persönlich nach Wien reisen und Ihren gelehrten Freund aufsuchen, theils um ihm persönlich dank abzustatten, theils um ihm für die Periode der Mohacser Schlacht, für die es in Wien so reiche Quellen giebt, um seinen weiteren Beistand zu bitten." ESZTEGÁR László, *Magyar írók levelei a bécsi cs. k. udvari könyvtárban*, ItK, 1904, 500.; vö. még GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, 1999 (Csokonai könyvtár 18.), 100.

53 Vö. BÉNYEI, *i. m.*, 62–64.

54 A tárgy történeti előzményekre vö. MEZEI Márta, *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958 (Irodalomtörténeti füzetek 19.), 61–76.

55 Ezzel kapcsolatban lásd még TÖRÖK, *i. m.*

56 EÖTVÖS, *i. m.*, 508.

57 „E tétovázás jobb indulatai s bűnös nagyravágyása között, mely Zápolya tetteit egész életén át jellemzé, még talán nagyobb mértékben kínzá őt ifjú napjaiban; s alig gondolhatunk magunknak sorsával elégedetlenebb embert, mint a huszonhat éves, a szerencse által annyi adományokkal megajándékozottat.” EÖTVÖS, *i. m.*, 527.

58 „Boldoggá csak a szeretet tesz: ki ezt bírja, az nincsen a remény s hit szűkében; s én nem szerettem senkit e világon. Elzárkózva önösségembe, előbb földi fény s hatalom, később a tudomány terméketlen kincse való életnek célja. Isten az embert arra teremtette, hogy életével embertársainak hasznára legyen; s én megfedekeztem e parancsról, azért szenvedtem.” EÖTVÖS, *i. m.*, 187–188.

59 EÖTVÖS, *i. m.*, 583.

60 Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy Ártándi Tamás Telegdinek elmondott metaforáját a süllyedő Magyarországról éppen Lőrinc szájából halljuk vissza a temes-

vári táborban, rezignációja megokolásaként: „Egy jobb lét alapjait akarám lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet.” EÖTVÖS, *i. m.*, 586.

61 A jelenet kompozicionális fontossága és poétikai átgondoltsága miatt aligha csak egyszerűen arról van szó, hogy Eötvöst itt nem kötötték meg történeti forrásai, amiként ezt Gángó Gábor megfogalmazta: „Ahol a kútfők hallgatnak, ott szárnyalhat a fantázia, mint például Lőrinc pap utolsó megjelenésének leírásában, ahol Eötvös épp a források tanácsatlanságát használja ki.” (GÁNGÓ, *i. m.*, 95.) A megállapítás magva ugyan kétségtelenül igaz, ám ebből meg nem magyarázható maga a részlet. A jelenet bizonyos részleteit idézi, bár tőlem eltérően kommentálja: TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 91.

62 RÓNAY László, *i. m.* (1993), 126.

63 Ennek kapcsán figyelemre méltó Kunszery Gyula észrevétele, bár cikke éppen a *Magyarország 1514-ben* című regénynek nem szentel méltó figyelmet: „Ezt az Eötvös egymástól látszólag oly elütő regényeinek mégis egységes keretet adó szeretet-filozófiát elsősorban és mindenképpen felett az evangélium szelleme táplálja, mellyel Eötvös egész lelkülete telítve volt.” KUNSZERY Gyula, *Eötvös József regényei*, Vigilia, 1971/6, 416.

64 GÁNGÓ, *i. m.*, 215–222.

65 A mondat egy német nyelvű kéziratból származik, itt a Gángótól adott fordításban idézem: GÁNGÓ, *i. m.*, 217–218.

66 Mindezek alapján tehát úgy vélem, Lőrinc itteni szavainak nem egészen ez a tanulsága, ahogyan Fenyő István összefoglalja: „A regény Lőrinc szózatával zárul, mely a műveltség, a nevelés által történő belső felszabadulás megvalósításában látja már az ígertes jövődőt.” (FENYŐ, *i. m.*, 341.) Lőrinc kijelentésének egész kontextusa ugyanis alapvetően üdvtörténeti jellegű, s nem egy nagyívű művelődési program kifejtését célozza.

67 Lőrinc egész regénybéli pozíciója szempontjából ezért is lényeges Török Lajos megfigyelése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy Lőrinc esetében – szemben Ártándi Tamás szólamával – nem a nemzet, hanem az emberi nem jelenti a jövőszemlélet legfőbb referenciáját: TÖRÖK, *i. m.*

68 A jelenet és az idézetek: EÖTVÖS, *i. m.*, 726–727.

69 Az eddig elmondottak alapján tehát nem értek egyet azzal a nagyhagyományú vélekedéssel, hogy Lőrinc utolsó szavai következetlenek lennének, és nem illeszkednek a regény korábbi jeleneteihez; ezt a véleményt egyébként – teljesen eltérő szemléleti alapjaik ellenére – több értelmezés is képviseli, igaz, mélyebb poétikai elemzés nélkül: SZIGETI József, *Eötvös és a parasztháború = Uő, Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1959, 84–85.; RÓNAY György, *i. m.* (1978), 259–261.; KULIN Ferenc, *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában. Az erőszak dilemmája a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmában = Tanulmányok a francia forradalom történetéből*, szerk. VADÁSZ Sándor, Bp., 1989, 257–258.

70 Aligha van tehát igaza Fenyő Istvának, amikor azt állítja: „Ulászló király nála nem különb Kisfaludy Károly semmitérő Sulyosdi Simonjánál”. (FENYŐ, *i. m.*, 339.)

71 A démonikus térképzés poétikai jelenségéről lásd Faragó Kornéliának *Az ellenállás melankóliája* című Krasznahorkai-regényről írott elemzését: FARAGÓ, *i. m.*, 107–127.

72 Ezt a jellegzetességet észlelte Rónay László rövid és vázlatos értelmezése is: „...a végzet veszi át a főszerepet, s ennek árnyékában nemcsak a regény jobb sorsra érdemes szereplőinek, de az egész országnak jövője is bizonytalan, borús előérzetekkel terhes.” RÓNAY László, *i. m.*, 126.